УКРАЇНОЗНАВСТВО У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ, ЄВРОПЕЙСЬКОМУ І СВІТОВОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРОСТОРІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНИХ І ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ*

Юрій ФІГУРНИЙ
кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУ

Анотація. *У статті досліджується роль і місце українознавства в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі. Автор, фахово використовуючи українознавчий науково-методичний інструментарій, професійно аналізує стан, проблеми й перспективи заявленої ним проблематики в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні. Головна увага дослідження акцентується передусім на історичному досвіді українського етносу та його екстраполяції на нагальні проблеми сьогодення: розбудова Української держави, формування української політичної нації та розвитку українознавства як комплексної науки, філософії державотворення, методології системи навчання і виховання та навчальної дисципліни.*

Ключові слова: *Україна, українці, світове українство, українознавство, гуманітарний простір, етнічні, національні і державотворчі процеси.*

Українознавство – це не тільки цілісна, комплексна та інтегративна система фахових наукових знань про Україну, українців і світове українство у просторі й часі, але й україномюбство – наука, яка ґрунтується на парадигмі ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, захист її права, свободи, гідності й щастя, створення необхідних умов для всебічного розвитку кожної людської особистості й найкращого вияву її здібностей і можливостей. Саме тому всі концентри (базові складові частини) українознавства – Україна – етнос; Україна – природа; Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура; Україна – освіта; Україна – художня словесність; Україна – міжнародні відносини; Україна – ментальність і доля; Україна – досвід та уроки буття українського народу; Україна – історична місія – обов'язково прямо чи опосередковано орієнтуються на вищу цінність людини, людської особистості та її духовних і матеріальних надбань.

У зв'язку з цим фундатор сучасного інтегративного українознавства й засновник Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України, доктор філологічних наук, професор, академік, лауреат Міжнародної премії імені Й.Г.Гердера Петро Кононенко переконливо наголошує: «Українознавство – це не просто система знань: це уроки (історичні, державно-політичні, соціально-економічні, етно-національні, міждержавні, культурно-мистецькі, релігійно-

* В основу статті покладено доповідь автора на Міжнародній конференції «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» 21 жовтня 2010 р.

філософські, морально-етичні) досвіду віків; аналіз причин і характеру проблем сучасності; прогноз тенденцій і проектування шляхів майбутнього. Тому – це наука інтелекту й моралі, мужності й честі, любові до прекрасного і ненависті до потворного. …Розвивати українознавство – це священний обов'язок кожного, хто зацікавлений у пошуках істини й торжестві правди, у свідомості життєвої орієнтації, в реальності щастя та бажанні і вмінні досягти, вибороти його. Це наука пошуку й утвердження гармонії: між емоціо і раціо, інтелектом і серцем людини; між людиною і природою, людиною і сім'єю, родом, нацією, між правами й обов'язками особи; між нацією і вселюдством; гармонії людини з власним внутрішнім «Я». Тому це наука глибоких гуманістичних ідеалів, любові й життєтворчості. Це наука чесних і благородних» [*1*, 7].

Актуальність нашого дослідження обумовлена тим, що заявлена нами проблематика, а саме українознавство в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі, на превеликий жаль, є недостатньо вивченою, і тому конче потребує додаткового фахового опрацювання. Щодо його новизни, то вона полягає в тому, щоби професійно надати науково виважену й неупереджену оцінку ролі й місця українознавства як цілісної системи наукових знань про Україну, українців і світове українство в сучасному вітчизняному європейському і світовому гуманітарному просторі та якісно проаналізувати його стан, проблеми, перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні. Отримане нами в результаті наукового пошуку аналітичне знання допоможе всім, хто цікавиться цією тематикою, повніше і глибше осягнути її концептуальну внутрішню і зовнішню сутність.

Об'єктом нашого дослідження є Україна та українці як цивілізаційний феномен. Предметом – місце й роль українознавства в модерному глобалізаційному гуманітарному просторі у зв'язку з етнічними, національними й державотворчими процесами в Україні. Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (2010–2012 рр.), яка фінансується з державного бюджету. Дослідження поставленої мети передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан фахової розробки теми, її джерельну базу та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) провести неупереджений аналіз основних понять, які оприлюднюються і широко використовуються в тексті; 3) охарактеризувати роль і місце українознавства як цілісної системи наукових знань про Україну, українців і світове українство в сучасному цивілізаційному гуманітарному просторі та його стан, проблеми й перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні; 4) дослідити історичний досвід українського етносу та його позитивний і негативний вплив на розбудову Української держави, формування української політичної нації та поступальний розвиток українознавства як комплексної науки, філософії державотворення, методології системи навчання і виховання та навчальної дисципліни; 5) розглянути перспективи подальшого дослідження цієї проблематики.

Проведений нами фаховий аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких було започатковано розв'язання даної проблеми і на які мав змогу спиратися автор цієї розвідки, засвідчив, що заявлена нами проблематика потребує подальшого вивчення. Ми назвемо найважливіші, на наш погляд, українознавчі праці, в яких досліджується (прямо чи опосередковано) ця вагома й актуальна тема. Зокрема, це: Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1994, 1996; Кононенко П.П. «Свою Україну любіть…».– К., 1996; Кононенко П.П., Токар Л.К., Маляренко Л.Л. Українознавство в системі освіти: Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. – К., 1996; Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – К., 1996; Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 1999; Погрібний А.Г. Роздуми про наболіле, або Коли б ми вчились так, як треба. – К., 1999; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI ст.: Філософія родинності. – К., 2001; Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – Обухів, 2003; Історія української школи та педагогіки: Хрестоматія. – К., 2003; Сазоненко Г.С. Педагогіка успіху. – К., 2004; Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К., 2004; Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих навчальних закладів освіти. – К., 2004; Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для середніх навчальних закладів. – К., 2004; Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К., 2005, 2006; Кононенко П.П., Пономаренко А.Ю. Українознавство: конспект лекцій. – К., 2005; Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – Інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К., 2005; Кононенко П.П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006; Кононенко П.П. Українознавство. – К., 2006; Кононенко П.П., Козлов А.В., Ковпік С.І. Українознавство в старшій школі: Навчально-методичний посібник для вчителів. – Кривий Ріг, 2006; Згуровський М.З. Болонський процес. Головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України. – К., 2006; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українська освіта у світовому часопросторі. – К., 2007; Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1., К., 2008. – Кн. 2; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. – К., 2007; Кононенко П.П. Українська національна ідея: проблеми методології. – К., 2008; Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання. – К., 2008; Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія. – К., 2008; Кононенко П.П., Касян Л.Г., Семенюченко О.В. Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець». – К., 2008; Кононенко П.П., Присяжна Т.М. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 1–4 класи. – К., 2008; Кононенко П.П., Касян Л.Г., Семенюченко О.В. Програма для загальноосвітніх закладів. Українознавство. 5–12 класи. – К., 2008; Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009.– Кн. 1. Українознавство XXI ст.: виміри розвитку. – К., 2009; Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. – К.,

2009; Козлов А.В., Ковпік С.І. Методика викладання українознавства в школі. – К., 2010; Сніжко В.В. Українознавство: природна психо-філософська концепція. – К., 2010.

Дослідження виконане в концептуальних межах українознавства, але разом із тим має міждисциплінарний характер, проте ґрунтується, насамперед, на теоретико-методологічних засадах українознавчої науки з урахуванням здобутків і засадничих принципів таких наукових дисциплін, як історія, філософія, етнологія, культурологія, політологія тощо. Вважаємо за необхідне наголосити, що у своїй українознавчій праці ми використовували один із головних наукових методів – принцип історизму, тобто об'єктивно й неупереджено вивчали значення українознавства в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі та стан, проблеми й перспективи його розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні. Також ми послуговувалися порівняльно-історичним методом, фахово аналізуючи виклики, які постали перед українознавчою наукою як на початку ІІІ тисячоліття, так і поступальний розвиток українського етносу та його етнонацієдержавотворення у ІІ тисячолітті.

Розпочинаючи вивчення заявленої проблематики, ми зразу ж хочемо охарактеризувати засадничі поняття, на яких ґрунтується наше дослідження. Так, під визначенням «українознавство» автор розуміє цілісну, комплексну й інтегративну систему наукових знань (науку) про Україну, українців і світове українство у просторі й часі. Українознавство також є важливою навчальною дисципліною, яка вивчається, викладається, опановується у ЗНЗ і ВНЗ та, на наше тверде переконання, має стати національною філософією і ідеологією, світоглядно-ідеологічним стрижнем Української Самостійної Соборної Держави, української політичної нації та кожного свідомого українця й громадянина України. Під терміном «гуманітарний простір» (французькою – humanitaire, від латинського слова humanitas – людство, людяність, людська природа, освіченість) ми маємо на увазі континуум, який поєднує в собі величезний обшир людської діяльності, пов'язаної передусім з освітою, наукою й теоретико-практичними наробками в цій галузі життєдіяльності Homo sapiens і присвяченої її самопізнанню. Виходячи з цього, єдиний світовий гуманітарний простір – це загальноцивілізаційне об'єднання націй та етносів, які на початку ХХІ ст. населяють планету Земля, у межах якого мають діяти (мали б діяти) навчально-виховні принципи, які базуються на визнанні людини головною цінністю цивілізації. На превеликий жаль, він реально ще не існує. Тоді як європейський гуманітарний простір як добровільне об'єднання й координатор навчально-виховних систем багатьох країн Європи, т.зв. Болонська реформа, узгоджена її учасниками, цілеспрямована науково-освітянська діяльність, вже функціонує. Щодо вітчизняного (українського) гуманітарного простору – то це невід'ємна частина як світового (у перспективі), так і європейського (наявного) навчально-виховного та науково-освітянського континууму, який має свої здобутки в минулому, напрацювання у сьогоденні та перспективи в майбутньому. Дефініцію «українське етнонацієдержавотворення» ми трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ним власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин (національної економіки, національної еліти, національного війська, національної культури, національної освіти, національної науки, національної ідентичності, національного інформаційного простору, національної безпеки, політичної нації тощо) та перетворення українського народу у світову самодостатню ідентичність і всепланетарно-культурний феномен людської цивілізації. Щодо її важливих складових, таких, як етнічні, національні й державотворчі процеси в Україні, то це – послідовні зміни етносу впродовж його розвитку (етнічні процеси); комплексні трансформації, які відбуваються закономірним порядком, сприяють утворенню нації, найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого її розвитку й самоорганізації, що врешті-решт мають призвести до появи української політичної нації та формування українського громадянського суспільства (національні процеси); сукупність послідовних політичних дій, як насильницьких, так і ненасильницьких засобів, спрямованих українцями на досягнення державного самовизначення й створення власної Української Самостійної Соборної Держави (державотворчі процеси). Під поняттям «українська політична нація» ми розуміємо найвищу стадію соціоцивілізаційної зрілості українського народу, який не тільки має свою державу, але й долучив до її творення і розбудови представників інших етнічних спільнот, які проживають на її території (росіян, євреїв, поляків, румунів, білорусів та ін.), тим самим перетворивши їх на своїх спільників й однодумців.

Розпочинаючи неупереджений аналіз важливого значення українознавства як цілісної системи наукових знань про Україну, українців і світове українство в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі та його стан, проблеми й перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні, ми хочемо наголосити: 1) на нашу думку, одним із головних каталізаторів завершення тривалого історичного процесу перетворення українців у модерну європейську і світову політичну націю (яка хоча й має базуватися на тисячолітніх цивілізаційних досягненнях, але передусім має бути суто українським явищем) є українознавство. Саме українознавство як комплексна фахова наука про Україну, українців і світове українство у просторі й часі завжди ставила в центр своїх професійних досліджень аналітично-концептуальні проблеми зародження, формування, становлення і безперервного поступального розвитку українського народу; 2) у працях і дослідженнях сучасних учених-українознавців пріоритетними й нагальними є проблеми: осягнення світового феномену українського народу, критичний аналіз найважливіших закономірностей цивілізаційного досвіду й уроків його етнонацієдержавотворення, вивчення матеріального й духовного життя, зародження, формування і становлення етнічної території України та з'ясування походження українського народу.

Також у середовищі вчених-українознавців на порядок денний постало питання ролі й місця українознавства в сучасному гуманітарному просторі та його позитивний вплив на навчально-виховну й науково-освітянську діяльність в Україні та поза її межами. На наше тверде переконання, поступальний розвиток України й українців неможливий без реальної модернізації її освітньої системи та кардинального реформування української національної освіти і науки. Саме тому П. Кононенко наголошує: «Фундаментом, методологічно-

філософською основою, найважливішим засобом та джерелом формування характерів громадян, органічним компонентом усіх ланок та форм системи освіти є національне виховання, фундоване на засадах національно-державницької ідеї. Національне виховання є аналогом державного і передбачає врахування місцевих, певного роду регіональних, етнічно-культурних, мовних особливостей, але базується на принципі і пріоритеті єдності держави, народу, мови, матеріальної і духовної культури, а отже, на єдності принципів, змісту та форм системи освіти. Тому його мета – формувати гармонійно розвинені особистості, які спроможні органічно поєднувати свої права та інтереси з правами та інтересами середовища, нації, держави, орієнтуватися на найвищі загальнонародні та загальнолюдські права, духовні та культурно-естетичні цінності. Основою національного виховання є стверджені віками принципи національної педагогіки як народної (народна творчість), так і створеної світочами вітчизняної освіти, науки, культури, літератури. Освіта в Україні має щонайменше тисячолітню історію. За цей час вона, як і нація, пройшла славний, але тернистий шлях: від здобутків світового рівня до тотальної кризи, що стала як наслідком, так і причиною кризи соціально-економічних, політичних, національних, конфесійних відносин. І здобутки, й криза мали свої глибокі причини та наслідки, тому мають стати повчальними уроками для сьогодення» [*2*, 8].

Отже, ми переконані, що надійним підґрунтям, верифікованою (науково перевіреною й обґрунтованою) методологічно-філософською основою і найважливішим джерелом формування національного характеру громадян України є українська система національного виховання, освіти і науки (важливі складові вітчизняного гуманітарного простору). У зв'язку з цим ученим-українознавцям треба фахово вивчати значення українознавства як комплексної інтегративної науки про Україну, українців і світове українство в сучасному українському, європейському і світовому гуманітарному просторі та його реальний стан, проблеми й перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні. З відновленням української державності у серпні 1991 р. перед усім вітчизняним суспільством загалом, а перш за все перед учителями, викладачами, науковцями зокрема, постала нагальна проблема не тільки визначити необхідність і сутність нового вирішального етапу як у повсякденному житті соціуму, так і поступально-неперервному розвитку всієї цілісної системи національного виховання, освіти й науки як гуманістичної, духовної, національно-патріотичної, заснованої на традиціях і здобутках українських і зарубіжних інтелектуальних світочів і корифеїв, високотехнологічно-інноваційної та демократично-правової, а й виділити і переконливо обґрунтувати роль українознавства у складному процесі його входження в модерний цивілізаційний гуманітарний простір як складової ланки неперервного українського етнонаціедержавотворення.

Неупереджено досліджуючи значення українознавства в сучасному гуманітарному просторі, ми повинні фахово проаналізувати його формування й становлення в контексті етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів та основні етапи розвитку національно-виховної системи в Україні, тому що без знання минулого ми не зможемо адекватно й цілеспрямовано розбудовувати сьогодення, а тим паче щось планувати на майбуття. Тому вчені-українознавці П. Кононенко і Т. Кононенко наголошують: «Суспільство лихоманить. Воно втрачає чітку перспективу, а з тим оптимізм і стабільність. Причина – і у відсутності аналітичних узагальнень досвіду минулих епох, зокрема й державного розвитку з часу Київської Русі, Гетьманщини, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і до «благодатних» років інтернаціоналізації буття і свідомості, коли домінантою життя був тотальний терор: ідеологічний, соціальний, національний, державно-політичний, науково-освітній, економічний (як у 1921, 1932–33, 1947 роках) у сферах культури, релігії, законодавства, преси... Нову Україну могли будувати нові – «внутрішні» люди: з відповідною суверенній державі ідеологією та методологією, правовою системою, мораллю, етикою, психікою, культурою, а тому й кадровою політикою. І тут закономірно на чільну позицію виходить українознавство. Чому українознавство? Бо й в історико-теоретичній парадигмі воно мало постати інтегральною домінантою поступу: як «філософія і політика», за визначенням І.Франка, М.Грушевського, В.Вернадського, С.Єфремова, держави, спроможна ідентифікації та сприяти об'єднанню всіх верств і сил суспільства на ґрунті української національної ідеї. Дієздатної як в Україні, так і в зарубіжному українстві. Що це реально – маємо переконливі докази: українська національна ідея утримувала народ від розпаду і зникнення до XX ст. Українознавство стало могутнім стимулом національної революції 1917–20 років, а потім і державно-культурного відродження 20-х років. Доля українознавства в 30–80-ті роки також ідентифікувалася з долею української нації і держави: його знищували заборонами, судовими процесами, тюрмами, нищенням інтелігенції, геноцидами і чорнобилями. Часом – вербуванням в ряди інквізиторів цинічних манкуртів із самих українців. Історія повторилась на грані XX–XXI століть: українознавство постало як речник оновлюваної України» [*3*, 16–17].

Професійно аналізуючи місце українознавства в сучасному гуманітарному просторі, ми хочемо дещо детальніше розглянути основні етапи розвитку національно-виховної системи в Україні та проаналізувати, на яке підґрунтя вона опирається, яке її коріння і яке вона посідає місце серед інших європейських і світових держав зокрема та цивілізаційного гуманітарного простору загалом. Учений-українознавець П.Кононенко вважає: «Володимир Великий в ім'я суспільного прогресу запровадив загальноосвітні школи (тривіуми) для всіх: дітей посполитих і бояр. Батьки останніх, як зазначав літописець, ридали, але діти мали вчитися. Ярослав Мудрий сам вчився і вчив своє оточення, вважаючи, що освіта – джерело мудрості і благочестя, права й етики, справедливості і честі. Осмисленню досвіду власного й суспільного, відповіді на питання, що є світ і хто є людина, як і для чого вони створені (отже, слідування шляхом пізнання і самопізнання), тобто ролі освіти відводив значне місце автор «Поучення дітям» Володимир Мономах, а ролі засобу пізнання істини про закон і благодать – великий митрополит Іларіон. Особливою повагою стала користуватися освіта в еліти суспільства, тож закономірно, що Київська держава стала однією з найрозвиненіших економічно й військово, культурно й духовно, а відтак – авторитетом у міжнародних відносинах» [*4*, 6].

Ми повністю погоджуємося з цією думкою, та разом із тим хочемо ще раз наголосити, що Київська Русь – перша ранньосередньовічна українська держава. За своєю сутністю це феодальна

імперія, яка утворилася в кінці IX ст. (за літописом – у 882 р.) і розпалася на незалежні князівства в першій чверті XII ст. (1132 р.). Радянські, сучасні російські і деякі постколоніальні українські науковці (зокрема П.Толочко і М.Котляр) стверджували й продовжують наполягати на тому, що її населяла так звана давньоруська народність (руські, русичі), на основі якої дещо пізніше сформувалися російський, український і білоруський етноси. У той же час, коли на землях сусідніх країн – Польщі, Угорщини, Литви, Болгарії – проживали, відповідно, поляки, угорці, литовці, болгари, то на теренах сучасних України, Росії і Білорусії мешкали такі собі русичі, руські. Саме це дає право модерним російським науковцям називати мешканців Давньої (Київської) Русі – руськими («русскими») і, в свою чергу, приватизувати державотворчу й культурну спадщину Київської Русі під брендом «древнерусское государство», «древнерусская культура».

Автор переконаний, що Київська Русь була насамперед українською державою, і хоча її населяли представники багатьох етносів і субетносів (народів, народностей і племен, за радянською термінологією), як, наприклад, ільменські словени (псково-новгородський субетнос, який так і не став окремим народом, тому що був повністю асимільований Московською державою в другій половині XVст.), ятвяги, торки, чорні клобуки, весь, водь, меря, мещера, мурома тощо, головним державотворчим стрижнем були українці (поляни, древляни, сіверяни, волиняни, дуліби, білі хорвати, уличі, тиверці), а вирішальним каталізатором її утворення стали варяги (вікінги). Білоруси (дреговичі, полочани) і росіяни (в'ятичі, кривичі, радимичі) на той час були лише на околицях цієї поліетнічної імперії, і з її руйнацією вони змогли створити свої державні об'єднання. Найбільш потужна їх спадкоємниця – Московська Русь. Отже, саме українці в кінці IX ст. створили власну державу, яка не тільки була однією з наймогутніших держав ранньофеодальної Європи, але й відіграла визначну роль як в історії східнослов'янських народів, так і в світовій історії. Ми погоджуємося з високою оцінкою рівня освіти і, зокрема, вивчення іноземних мов у Київській Русі, даною вченим Степаном Сірополком: «Вже була мова про те, що наші предки ще перед охрещенням України-Русі знали чужі мови. З того часу вивчення чужих мов поширилося ще більше. До того спонукували міжнародні зносини, подорожі. Поширення віри та замилування до науки. Дипломатичні зносини вимагали знання латинської мови. Знавців тої мови, здається, в той час було небагато. Грецька мова була уживаніша, бо освічені люди тої доби задовольняли своє замилування до науки переважно творами грецької духовної літератури. Знання грецької мови стояло вже на такому рівні, що з'явилися свої перекладачі з грецької мови на слов'янську» [*5*, 42]. І як підсумок хочемо навести роздуми про розвиток освіти в ті часи українознавця Йосипа Сележана: «В епоху Київської Русі система виховання набуває чітко окреслених національних ознак. Функціонували такі її головні ланки: родинне виховання, початкові училища, середня і вища школа. Для потреб держави, розвитку культури готувалися літописці, філософи, оратори, письменники, церковні та державні діячі тощо. Ще до монгольської доби лише у Києві діяло більше як 400 церков і монастирів, при них були і школи» [*6*, 178].

Після розпаду Київської Русі в 1132 р. на деякий час українські державотворчі й культурні традиції перебрало на себе Галицько-Волинське князівство. Проте, на превеликий жаль, воно не змогло успішно їх витримати і вже в першій половині XIV ст. перестало існувати. Після отруєння у квітні 1349 р. князя Юрія II Болеславовича, останнього правителя з волинської династії Мстиславовичів, колись могутня Галицько-Волинська держава дуже швидко була знищена, а етнічні українські землі опинилися під владою чужоземних загарбників: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – під Молдовою [*7*, 105].

Хоча для України й українського народу це був важкий удар, але смертельним він не став, тому що на українських теренах уже у другій половині XV ст. з'являється і починає бурхливо розвиватися та прогресувати нова активно дієва суспільно-політична сила – національне козацтво. Національне, тому що саме українське козацтво (запорожці, реєстровці, нереєстрові козаки) не тільки стало провідною верствою (мілітарно-керівною елітою) замість сполонізованої та окатоличеної української шляхти (яскравий приклад – князь Ярема зі славного українського аристократичного роду Вишневецьких), але й творцем української пізньосередньовічної козацької держави – Гетьманщини. Лише сам факт існування Гетьманщини (зародження, становлення, занепад і знищення), спочатку як незалежної козацької республіки під номінальним керівництвом Речі Посполитої (1648–1653), потім як автономного державного утворення у складі Московського царства, а з 1721 р. – Російської імперії (1653–1764), повністю спростовує твердження деяких російських і власних доморощених недалеких науковців про те, що українці – недержавний народ, а доля України – завжди бути чиєюсь молодшою сестрою – колонією чи то Польщі, чи то Росії. Ні! Ми, українці, були, є і будемо державотворчою нацією! Так було в героїчних IX–XIV ст., так тривало у звитяжних XVI–XVIII ст., так продовжувалося в буремному XX ст. Це саме відбувається й зараз, на початку XXI ст.

Українські козаки не тільки вправно і професійно воювали, створюючи і захищаючи Гетьманщину. Вони також багато уваги приділяли розвитку національної освіти, як фахово-мілітарної, так і виховно-шкільної. Це яскраво проявлялося в козацькій педагогіці, а саме в бойовій підготовці молодого покоління України – так званого інституту джур. Від своїх мудрих наставників, досвідчених козаків джури (молоді хлопці) перейматися науку жити й перемагати в екстремальних умовах та високоякісне і майстерне військове мистецтво [*8*, 232–233].

Відомий дослідник козацько-лицарського виховання, доктор педагогічних наук Юрій Руденко зазначає: «Козацькі січові, сотенні і полкові школи, школи джур, вся система козацько-лицарського виховання утверджували в серцях і думах молоді ідеї свободи і незалежності України, непорушності прав людини і народу, його самоврядування. Система козацько-лицарського виховання мала чотири ступені: козацьке дошкільне родинне виховання; козацьке родинно-шкільне виховання; виховання у вітчизняних колегіумах і академіях, а також у зарубіжних університетах (підвищена і вища освіта). Після закінчення згаданих навчально-виховних закладів юнаки одержували національно-патріотичний гарт, спортивно-військовий вишкіл в Запорізькій Січі, козацьких сотнях і полках та ін. У системі вітчизняного козацько-лицарського виховання найвищий статус мали родинні, загальнонаціональні і абсолютні (пов'язані з ім'ям і

поняттям Бога) духовні цінності. У молодих козаків успішно формувалися кодекси лицарської честі і лицарської звитяги, лицарська філософія, ідеологія, світогляд, характер і мораль. Ідеї Бога і України мали найвищий статус у духовному житті українських лицарів» [*9*, 222].

Про загальний високий рівень в українській козацькій державі вітчизняної культури взагалі й національної освіти зокрема свідчать подорожні записи іноземця – диякона Павла Халебського, що мандрував Україною в 1654 р. разом зі своїм батьком, антіохійським патріархом Макарієм III: «Починаючи з Рашкова й далі по всій землі русів, себто козаків, ми завважили пречудову рису, яка викликала у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок служб та церковні наспіви; опріч того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласи вешталися вулицями, а навчають грамоти… Кількість письменних особливо збільшилася відколи появився Хміль (Б.Хмельницький. – Ю.Ф.), дай, Боже, йому довго жити, він бо звільнив ці краї й визволив ці мільйони незліченні православних од ярма проклятих ляхів-ворогів віри!» [*10*, 12].

Слід врахувати, що на той час Україна та український народ уже сьомий рік вели кровопролитну війну за свою волю, свободу й незалежність із могутньою європейською державою Річчю Посполитою і несли дуже великі як людські, так і матеріальні втрати, – попри все українці залишалися самими собою – жили, працювали й виховували за родинними традиціями підростаюче покоління. На наше тверде переконання, саме вітчизняне козацтво стало тим стрижнем, навколо якого згуртувався український народ, виборюючи своє право на краще життя. Ми повністю підтримуємо думку вченого Ю.Руденка, який вважає: «Загальновизнаним фактом стає і те, що українське козацтво має величезні заслуги і в галузі розвитку національної освіти, системи виховання, зокрема лицарського загартування підростаючих поколінь. Численні національні пріоритети були досягнуті українським козацтвом в різних сферах своєї життєдіяльності завдяки високій ефективності родинної, шкільної і соціальної козацької педагогіки. З висот початку XXI ст. є всі підстави твердити, що ідеї і засоби козацької педагогіки мали багато в чому вирішальне значення у розвитку національного виховання. У досягненні його головної мети – формування вільної особистості, яка гармонійно поєднує загальнонаціональні і особисті інтереси, потреби. Теорія і практика козацької педагогіки спрямовувалася на виховання в родині, школі і громадянському житті козака – лицаря, загартованого і мужнього громадянина. Захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, палким і дійовим патріотизмом» [*9*, 221–222].

Фахово проаналізувавши процес розвитку вітчизняної освіти за часів Гетьманщини, професор П.Кононенко наголошує: «Проблема національної моделі школи в Україні, як і в усій Європі, набирає особливої актуальності та чітко окресленої мотивації ще із XVII ст., коли і окремі держави, і цілі імперії стають на шлях суверенного національно-державотворчого розвитку, коли створюються три найперші національно-демократичні республіки: Англія, Нідерланди й Україна. Отже, коли націоналізацію школи зумовив об'єктивний історичний процес розвитку: націоналізація господарства, системи управління та на цій основі інтернаціоналізація міждержавних відносин; піднесення універсальної ролі національної ідеї, а на тому ґрунті – формування концепції національної школи як виразника й гаранта цілісної системи світосприйняття і світорозуміння, почуттів, мислення й діяння, інтересів та характеру розвитку кожного індивіда, соціальної верстви, мови й культури, історичної місії кожної нації. Ще тоді було визнано: освіта є фундаментом суспільного поступу» [*4*, 7].

У XVII–XVIII ст. українське козацтво стало не лише національними збройними силами, але і провідною правлячою верствою й чільним фундатором Української Козацько-Гетьманської Держави. У Гетьманщині все було просякнуте козацьким героїко-звитяжним духом – від адміністративного устрою до державної ідеології. На її теренах склався власний соціальний устрій, населення розмежовувалося на три найважливіших стани: козаків, міщан і селян, і всі вони отримали волю і громадські права. Хоча пізніше, внаслідок несприятливих політичних обставин, ці важливі соціальні й політичні надбання були втрачені, ідеал козацької свободи, козацької волі назавжди залишився вкарбованим у пам'яті українського етносу. Недаремно геніальний французький мислитель Вольтер наголошував: «Україна завжди прагнула до волі». З тих далеких, вікопомних козацьких часів і до нашого суперечливого сьогодення.

Не перебільшено вирішальною є роль козацької культури у становленні українського етносу й української нації. Ми переконані, що козацтво стало тим сталевим стрижнем, навколо якого консолідувався український етнос у XVI і аж до середини XVII ст. Пізніше, з середини XVII і до кінця XVIII ст., вітчизняне козацтво перетворилося на своєрідний хребет української нації. Саме тому майже кожен тогочасний українець мріяв стати козаком – вільною людиною, а в пізньосередньовічній Європі Україна була відома насамперед як «країна козаків». Завдяки козацтву та його позитивному впливу на українську традиційну культуру (матеріальну й духовну) впродовж бездержавного й колоніального XIX ст. у ментальності українців жило нестримне прагнення до волі і свободи, а козак незмінно був уособленням українського ідеалу чоловіка-воїна [*8*, 211].

Початок XX ст. став доленосним для українців. Перша світова війна (1914–1918), яка вщент зруйнувала чотири світові імперії (Австро-Угорську, Німецьку, Османську і Російську), надала реальну можливість багатьом бездержавним етносам урешті здобути свою державність і творити власний гуманітарний простір. Українці протягом 1914–1921 років зі зброєю в руках відстоювали право на суверенну Україну: українські січові стрільці на бойовищах І світової, вояки Української Центральної Ради, Директорії, Західно-Української Народної Республіки, повстанці з Холодного Яру та інші патріоти. На превеликий жаль, у цей, без сумніву, переломний момент буття України переважав політичний, дипломатичний, економічний, фінансовий і військовий непрофесіоналізм, який і привів свідомих українців до ганебної поразки. Хоча ця невдача дещо компенсувалася появою квазідержавного утворення – Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР, а потім УРСР) у складі СРСР.

Вітчизняний гуманітарний простір у цей складний період мав можливість активно розвиватися лише в добу існування Української Гетьманської Держави Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Сім із половиною місяців існування УГД П.Скоропадського відзначилися відносною стабілізацією в економіці, політиці (зовнішній і

внутрішній) тогочасного соціуму. Отже, найбільше успіхів за часів існування УГД було досягнуто в царині національної освіти, науки й культури. П.Скоропадський продовжив розпочатий ще в добу УЦР курс на українізацію освіти. Українізація школи потребувала великої кількості фахових учителів, які б вільно володіли державною мовою. Тому вже у травні 1918 р. Міністерство народної освіти (керівник – М.Василенко) затвердило план організації курсів українознавства для вчителів-освітян. Робота з перепідготовки педагогічних кадрів дала можливість затвердити українізацію близько 5,4 тис. початкових шкіл. Тільки у травні 1918 р. засновано близько 50 нових українських шкіл, а всього за часи гетьманування П.Скоропадського було створено майже 150 нових україномовних гімназій, у тому числі в сільських районах, які повністю фінансувалися з державного бюджету, а також тиражовано кілька мільйонів примірників україномовних підручників і посібників, у більшості шкіл упроваджено вивчення української мови. Так, у серпні 1918 р. очільник УГД ухвалив закон «Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах». 17.08.1918 р. гетьман прийняв рішення про перетворення Першого українського народного університету в Києві на державний, а 22 жовтня було створенно Кам'янець-Подільський український державний університет. Усього за добу УГД було відкрито понад 20 вищих навчальних закладів. 14 листопада 1918 р. П.Скоропадський особисто ухвалив закон «Про заснування Української Академії Наук» та затвердив її перший склад із 12 дійсних членів. 27 листопада відбулося перше установче засідання УАН, на якому президентом академії було обрано Володимира Вернадського. Також було засновано Державний Український Архів, де мали бути зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограда, створено Український драматичний театр, Державну драматичну школу, Український національний театр державної оперети імені М.Лисенка, Національну Галерею Мистецтва, Український Історичний музей та Українську Національну Бібліотеку, яка дуже швидко зростала, і вже наприкінці гетьманської доби в ній нараховувалося понад 1 млн. книжок, серед них багато унікумів, стародруків тощо [*11*, 39–41]. Як бачимо, за часів існування УГД П.Скоропадського вітчизняний гуманітарний простір став доконаною реальністю, і навіть після її ліквідації продовжував існувати, хоча й у дещо спотвореному комуно-тоталітарною ідеологією вигляді (Академія наук, початкова, середня і вища освіта, архіви, бібліотеки, музеї тощо).

Після завершення доби соціальних революцій та українських визвольних змагань (1917–1921) й остаточного утвердження на більшій частині українських етнічних земель комуно-більшовицької тоталітарної влади вітчизняний гуманітарний простір став заручником великої політики Москви. Якщо їй було вигідно, то проводився курс на українізацію (коренізацію) з метою укорінення компартійно-радянських владних структур в усі сфери життєдіяльності УСРР-УРСР, у тому числі й у гуманітарний простір. А коли знову постало питання про Світову Комуністичну Революцію й мобілізацію всіх наявних ресурсів (політичних, економічних, військових, інтелектуальних, людських та ін.) в ім'я її реалізації, то розпочався процес його обмеження й знищення (репресії, голодомори, ліквідація українських освітян, науковців, селян). Урешті-решт, Друга світова війна безжально знищила те, що не могли знищити «комуністи-гуманісти». Разом із тим український гуманітарний простір довів феноменальну істину, що поки існує український народ – він незнищенний і подібний до казкового птаха Фенікса, буде відроджуватися з попелу знову і знову. Яскравий доказ цьому – поява за межами України фундаментального наукового видання за редакцією В.Кубійовича «Енциклопедія українознавства». Ця праця ввібрала в себе систематизовані й проаналізовані знання про найвагоміші події й здобутки багатовікового життя українського етносу й тим самим стала квінтесенцією напрацювань вітчизняного гуманітарного простору. Поряд із головним редактором В.Кубійовичем над нею працювали А.Жуковський, С.Янів, Ю.Шевельов, О.Оглоблин, І.Кошелівець та інші вчені.

Український гуманітарний простір у період перебування України й українців у складі СРСР постійно був під тотальним контролем комуністичної влади. Головним завданням освіти було виховання законослухняного будівника соціалізму-комунізму, надійного ґвинтика системи, який з радістю й ентузіазмом будував Дніпрогес, Байконур, БАМ та захищав зі зброєю в руках завоювання марксизму-ленінізму в Азії, Африці, Латинській Америці, Європі. Щодо вітчизняної науки, то вона мала передусім забезпечити військово-промислову могутність Країни Рад та задовольняти ідеологічну складову тоталітарного режиму. Саме тому українознавство в цей час було під забороною і могло розвиватися лише за межами УРСР – у США, Канаді, ФРН, Франції та ін. країнах. Але зрештою «Імперія Зла», як влучно назвав СРСР тогочасний американський президент Р.Рейган, була ліквідована, й Україна відновила свою державність та отримала можливість створити повноцінний, якісний власний гуманітарний простір, у якому належне місце мало посісти й українознавство. Один із небагатьох, хто це усвідомив, був П.Кононенко. Саме він і став творцем нового наукового напряму, сучасної дослідницької школи, навчальної дисципліни, модерного світоглядно-інтегративного знання – українознавства. Невдовзі, а саме в січні 1992 р., згідно з наказом № 19 від 24 січня 1992 р. за підписом виконувача обов'язків міністра освіти Л.Каніщенка в Києві розпочав свою науково-освітянську діяльність Інститут українознавства при Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка під керівництвом П.Кононенка. 21 червня 2000 р. Кабінет Міністрів України видав постанову за №1003 «Про утворення Науково-дослідного інституту українознавства» за підписом тогочасного прем'єр-міністра В.Ющенка, а через дев'ять років, 7 серпня 2009 р., ним же, але вже як Президентом України, було завізовано Указ «Про надання Науково-дослідному інституту українознавства статусу національного». Поява цього надзвичайно важливого документа спричинена професійною, цілеспрямованою, високопродуктивною, інноваційною і державотворчою діяльністю згуртованого колективу вчених-українознавців, який протягом 1992–2009 років під керівництвом П.Кононенка творчо й фахово розвивав українознавство, впроваджував його в усі сфери українського соціуму, й особливо в сучасний гуманітарний простір, як у вітчизняний, так і в європейський та світовий.

Ці питання були нагальними під час реалізації науково-дослідної роботи «Український етнос у світовому часопросторі» (2007–2009) та «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (2010–2012).

Виконання цих важливих проектів ученими-українознавцями дало можливість дослідити неперервність цивілізаційних процесів поступального розвитку України, українців і світового українства як цілісної, модерної парадигми наукових знань (наукової системи), навчальної дисципліни для ЗНЗ і ВНЗ та водночас – як світоглядної філософії й політики Української Держави.

Розглядаючи перспективи подальшого дослідження ролі українознавства в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі та його стан, проблеми й перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні, ми дійшли висновку, що воно є на часі й потребує невідкладної інтенсифікації. Саме тому співробітниками ННДІУ під керівництвом П.Кононенка заплановано написати, підготувати й видати багатотомне (ймовірно, 6–8 томів) фундаментальне дослідження «Український етнос у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації і культурі». Його головна мета та ідея: розкрити й осягнути феноменальну сутність України, українців і світового українства як у питомо неповторному значенні (етнічна тотожність, національна ідентичність, ментальність, психоемоційність, харизматичність українців тощо), так і в загальнолюдському вимірі (їх потужний і вагомий внесок у культуротворчий і цивілізаційний поступ Homo sapiens), і тим самим відродити й поновити взаєморозуміння і взаємодії українського етносу з всепланетарною людністю через органічний та обопільний процес пізнання і самопізнання, творення і самотворення, ідентифікації і самоідентифікації, розвитку і саморозвитку. Все це фахове наукове осмислення має здійснюватися не тільки в межах України, а й охоплювати всю земну кулю, бо цивілізаційний світ єдиний, цілісний, неповторний і неосяжний як своєю багатоманітністю, так і унікальністю. Проте, попри всі економічні, політичні, військові, релігійні й соціокультурні чинники, людство єднає спільність загальнолюдських цінностей, а особливо єдність мети й долі – продовження роду та передавання набутих знань і навиків своїм дітям й онукам.

Таким чином, дослідження та наукове осмислення ролі й місця українознавства в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі надасть можливість ученим-українознавцям зрозуміти реальний стан, важливі проблеми й подальші перспективи його розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні, а також обґрунтувати об'єктивні закономірності цивілізаційних процесів, які невідворотно охопили всю таку багатоманітну, але разом із тим єдину й неповторну людську цивілізацію на планеті Земля у XXI ст., тим самим визначивши й детермінувавши у стрімкому перебігу цих подій і явищ гідне місце й авторитетну роль України, українців і світового українства. Разом з тим українознавство як цілісна, комплексна та інтегративна система верифікованих наукових знань; філософія й світоглядна ідеологія державотворення й націєтворення; методологія системи навчання і виховання та навчально-освітньої дисципліни має допомогти українцям врахувати власний історичний досвід та екстраполювати (перенести) його на актуальні проблеми сьогодення і майбуття – як формування української політичної нації та наполеглива й послідовна розбудова успішної, високоосвіченої, правової, демократичної, заможної й інноваційної Української Самостійної Соборної Держави!

ЛІТЕРАТУРА

1. Кононенко П. Українознавство Третього тисячоліття // Українознавство. – 2001.– № 1.– С. 4–9.

2. Кононенко П. Українська освіта: проблема реформи // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 8–20.

3. Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання. – К., 2008.

4. Кононенко П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Українознавство. –2006. – № 1.– С. 6–16.

5. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001.

6. Сележан Й.Ю. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти). – Чернівці: Книги – XXI, 2005.

7. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002.

8. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004.

9. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.

10. Булос ібн аз-Заїма аль Халебі (*Павло Халебський*). Країна козаків...– К., 1995.

11. Фігурний Ю.С. Державотворча та етнонаціотворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі. – К.: НДІУ, 2008.

Юрий Фигурный

Украинознавство в современном отечественном, европейском и мировом гуманитарном пространстве: состояние, проблемы, перспективы развития в контексте этнических, национальных и державотворческих процессов в Украине

Аннотация. *В статье исследуется роль и место украинознавства в современном отечественном, европейском и мировом гуманитарном пространстве. Автор, профессионально используя украинознавческий научно-методический инструментарий, анализирует состояние, проблемы и перспективы заявленной им проблематики в контексте этнических, национальных и державотворческих процессов в Украине. Главное внимание исследования акцентируется прежде всего на историческом опыте украинского этноса и его экстраполяции на насущные проблемы современности: построение Украинского государства, формирование украинской политической нации и развитие украинознавства как комплексной науки, философии державотворчества, методологии системы обучения и воспитания, учебной дисциплины.*

Ключевые слова: *Украина, украинцы, мировое украинство, украинознавство, гуманитарное пространство, этнические, национальные и державотворческие процессы.*

Yurii Figurnyi

Ukrainoznavstvo (Ukrainian studies) in the modern native, European and world humanitarian space: its state, problems, perspectives of development in the context of ethnic, national and state building processes in Ukraine

Annotation. *The role and place of Ukrainoznavstvo in modern native, European and world humanitarian*

space is researched in the article. The author, professionally using Ukrainian studies research set of instruments, analyses the state, problems and perspectives of such problems in the context of ethnic, national and state building processes in Ukraine. The main attention of research emphasizes on historical experience of Ukrainian ethnos and its extrapolation to urgent problems of the present times: building of Ukrainian state, formation of Ukrainian political nation and Ukrainian people development as a complex science, state building philosophy, education system and upbringing methodology and educational discipline.

Key words: *Ukraine, Ukrainians, world Ukrainians, Ukrainoznavstvo (Ukrainian studies), humanitarian space, ethnic, national and state building processes.*